

Een toekomst voor Wolff en Deken

LIA VAN GEMERT

Een triomftocht, zo mag de weg van Betje Wolff-Bekker en Aagje Deken door de Nederlandse geschiedenis wel genoemd worden. Twee schrijfsters van ruim in de dertig, op zoek naar meer ontplooiing van hun literaire talent, naar een ideale vriendin en vooral ook naar meer zekerheid in het dagelijks bestaan, die elkaar via een wederzijds bevriende familie vinden en zo gauw de situatie het roelaat het huis gaan delen, om zevenentwintig jaar lang hun krachten te bundelen in spraakmakende romans en opvallende poëzie. Voeg daarbij de wat losser gecomponeerde brievenbundels, de opvoedkundige proeven, de romanachtige dubbelautobiografie en de individuele publicaties, zoals bespiegelingen van allerlei aard, hekeldichten, spectatoriale geschriften, een enkel drama, een verzameling lyriek van diverse snit – en zichtbaar wordt hoe de succesvolle bezwering van een dreigende *midlife crisis* uitgroeit tot een oeuvre dat de reputatie van het duo definitief vestigt. Ze stuwen hun eigen imago zorgvuldig op met een programma in dienst van het morele en economische herstel van het vaderland, met nadruk op de huiselijke pijlers onder de kleine en grote samenleving, het gezin en de Republiek, met hun raak getypeerde personages en hun vaak humoristische en bij vlagen vlijmscherpe pen.

Hoewel met name Wolff overgevoelig is voor elke kritische opmerking en dan flink van zich afbijt, is de ontvangst welbeschouwd positief. Nukkige grootheden als Lucretia van Merken – die de hete adem in haar nek maar liever negeert, of halfslachtige vleiërs als Lieve van Ollefen – met wie de dames hevig gebrouilleerd raken, of zuinige gereformeerden – afkerig van elke kritiek op hun mores, zijn eigenlijk uitzonderingen. De juichtoon zwelt in de vroege negentiende eeuw nog verder aan. De twee vielen in 'den smaak der Natie', zoals het tijdschrift *De recensent*, ook *der recensenten* het in 1807 samenvatte en bij monde van een redacteur van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* kregen ze in 1817 zelfs het etiket 'onsterfelijk' opgeplakt.¹

In het voetspoor van die tijdgenoten is een bonte stoet wetenschappers getreden, die Wolff en Deken een onbetwiste plaats in de eregalerij van de eeuwige glorie heeft bezorgd. Van de navorsers uit de laatste decennia verdient P.J. Buijnsters als editeur, bio- en bibliograaf en kenner van het proza aparte vermelding, terwijl tegelijkertijd geconstateerd mag worden dat de Wolff-en-Dekenstudie ook geprofiteerd heeft van de deconstructieve leeswijze van teksten, van het genderdebat en natuurlijk van de ontwikkelingen rond de burgerlijke ideologie, dat laatste vooral onder aanvoering van Joost Kloek.² De schrijfsters zijn zo niet alleen succesvol ont-

snapt aan de marginalisering die vrouwen vaak ten deel is gevallen, ze werden zelfs het ijkpunt bij uitstek van de gematigde lijn binnen de Nederlandse Verlichting. Een enkele blik in het register van de studies uit de laatste jaren volstaat vaak al om het kwantitatieve verschil te zien tussen hen en die andere kampioen van de gematigheid, Justus van Effen. Getalsmatig blijven ze ook andere literatoren als Jacob Campo Weyerman, Lucretia van Merken, Elisabeth Post en Rhijnvis Feith ruim voor. Citaten uit het werk van Wolff en Deken – over literaire, godsdienstige, politieke en algemeen levensbeschouwelijke, maatschappelijke zaken – zijn dankbare illustraties van achttiende-eeuwse standpunten en opstapjes voor redeneringen, vooral over de vooruitgang die de Verlichting bracht en over het burgerschapsideaal tussen pakweg 1770 en 1800. De schrijfsters domineren dus met algemene instemming de beeldvorming over de achttiende eeuw. Is daarmee inderdaad alles gezegd over hen en over hun tijd? Een wensenlijstje.

Beginnen we bij de schrijfsters zelf, dan lijkt er inderdaad niet zo veel nieuws meer te verwachten. Tenzij de Franse archieven nog meer moois in petto hebben dan Kees 't Hart in zijn roman *Ter navolging* kon bedenken, zijn de belangrijkste documenten wel boven water. De door Wolff in 1770 gekscherend beloofde memoires kwamen er immers nooit, evenmin als de lijst van háár bijdragen aan de briefromans waarmee Deken in 1804 venijnig dreigde, moe van haar rol in de schaduw van Wolff.³ Myriam Everard heeft bovendien met subriële commentaren de splende kwestie van de relatie tussen het duo bevrijd van de dichotomie heteroseksualiteit-homoseksualiteit en hun band gekwalificeerd als deugdzaam vriendschap (waarvoor hevig gestreden moest worden!).⁴ Toch is er een bron waar nog relatief weinig van geprofitteerd is: het *Geschrift eener bejaarde vrouw*, de onvoltooide aanzet voor een roman met tal van autobiografische elementen, waarvan de eerste delen in 1802 verschenen. Het *Geschrift* zou uitstekend passen in series die de historische literatuur adverteren, zoals *Griffioen* en *Amazone*, of anders een plaats kunnen vinden op de onvolprezen site van de DBNL.⁵

Binnen het oeuvre zijn met name de verschillende brievenbundels, al dan niet in doorgecomponeerde romanvorm, en de poëzie intensief becommentarieerd. Gaandeweg is de aandacht voor de literaire vormgeving hier verschoven naar de ideologische invalshoek, waardoor observaties over het literaire compositietalent aangevuld werden met beschouwingen over de maatschappelijk normatieve strekking tegen de achtergrond van het revolutionaire tijdvak 1770-1800. Daarin werden ook de meer journalistieke, spectatoriale en politiek getinte geschriften betrokken. Het is vooral langs deze lijn dat Wolff en Deken het ijkpunt van de late achttiende eeuw werden. Of in dat ijkpunt de verschillende accenten in het oeuvre voldoende meewegen – enerzijds de boodschap van tevredenheid die bijvoorbeeld in de romans en de *Economische liedjes* nog volledig aansluit bij de traditionele machtsverdeling

tussen man en vrouw – en anderzijds de revolutionairder geschriften, bijvoorbeeld 'Staat der rechtheid' en 'Aan de Jooden' (over gelijke rechten), kan overigens betwijfeld worden.

Veelheid betekent geen volledigheid. Op het literaire vlak heeft het stilistische onderzoek – binnen de Neerlandistiek toch al niet het sterkste onderdeel – nog niet zoveel opgeleverd, al zijn er wel enkele aanzetten.⁶ Verder biedt mijns inziens de dissertatie van Dorothée Sturkenboom over het verband tussen sekse en emotionele cultuur in achttiende-eeuwse spectatoriale geschriften een opgelegde kans om de literaire en de maatschappelijke invalshoek succesvol te verbinden. De door haar beschreven *personages intemporantes* treden bepaald niet alleen in spectators op. Een voor de hand liggende vraag is of bij Wolff en Deken, die zo graag met typetjes werken, de nufjes, lichtmissen, vrekken, dwepers, neuswijzen en savantes met dezelfde excessieve inborst en normatieve impact figureren als in de spectators. In zekere mate wel, maar het zou mij niet verbazen als bij de eersten veel meer gematigder typen te onderscheiden vallen met even ongewenst maar minder uitzonderlijk gedrag, die de lezer eerder tot identificatie uitnodigen dan de toch éézijdigen uit de spectators. Een ander interessant punt is trouwens de humeurenleer als grondslag van de ontwikkeling van karakteruitbeelding tussen circa 600 en circa 1920. De *personages intemporantes* en de wellicht dus gematigder varianten bij Wolff en Deken zijn dan ontwikkelingsstadia in de lange lijn van de hartstochtelijke Hooftiaanse en Vondeliaanse typen uit de zeventiende eeuw naar de psychologisch verfijndere karakters bij Bosboom-Toussaint en Couperus, waarin de humeurenleer nog meeklinkt.

Juist omdat er zoveel over bekend is, kan het werk van Wolff en Deken uitstekend dienen als ijkpunt voor de bredere context van de vroegmoderne tijd. Suggesties te over; ik beperk me tot enkele invalshoeken.

Hoe zit het bijvoorbeeld met de uitstraling van Wolffs pedagogische denkbeelden in de *Proeve over de opvoeding aan de Nederlandsche moeders* (1779)? Is er in de jeugdliteratuur vanaf de late achttiende eeuw iets te merken van het devies 'laat hen [jonge kinderen] toch uitspelen!?' En krijgen de figuren die in Sara Burgerhart, Willem Leevend en Cornelia Wildschut op de drempel van de volwassenheid staan Wolff-en-Dekeniaanse tegenhangers in de verhalen voor de jongere jeugd, of zijn het vooral Van Alphens jongetjes en meisjes die hier optreden?

Wat betreft het godsdienstige landschap van de achttiende eeuw valt er bij Wolff en Deken genoeg te genieten. Ernestine van der Wall heeft erop gewezen dat een toetsing van individuele vroomheid bij de relatie tussen religie en Verlichting van belang is. Everard twijfelt zelfs aan de mate van harmonie bij de gelovigen. Zij oppert 'dat de verhouding van het protestantisme tot de lusten des vlezes' complexer is dan aangenomen wordt, omdat 'met de deugdlustige en godvruchtige strijd [tegen de vleeselijke begeerte] ook een zekere kennis van de "werken des vlees-

ches" gepaard ging', zowel bij vrouwen als bij mannen.⁸ Wolff en Deken vormen hier een uitstekend uitgangspunt om spanningen en discussies op het spoor te komen, bijvoorbeeld via de nuances in religiosis in de hekeldichten en de bundels rondom Abraham Blankaart en Willem Leevend.⁹ Hierbij zal precieze duiding van de terminologie van belang zijn, een algemeen punt inzake de brede context van de historische omstandigheden trouwens. De recente discussie tussen Hanou en 't Hart over het verboden bezit waarop de schrijfsters in Frankrijk betrappt werden, moge dit nog eens illustreren.¹⁰

Hoe zit het nu eigenlijk met die illegaliteit en het kwaad in het algemeen in hun oeuvre? Dat lijkt nogal mee te vallen: openlijke, strafbare misdaad wordt nauwelijks getoond, het gaat meer om dreigende en af en toe werkelijke overtredingen van de sociale fatsoensnormen. Ongewenst, egoïstisch, gedrag leidt hier en daar tot erger, zoals aanranding en zelfmoord. Maar de gezagsgetrouwe braafheid heeft toch de overhand in de burgerharten, die al naar gelang personage en thematiek variëren van fier en onbreekbaar tot naïef en oppervlakkig. De werkmeid in de *Economische liedjes* zingt tevreden:

'Wy droomen van geen dievery,
Niets aakligs komt ons voor;
't Hart is gerust, de geest is bly,
Wy slaapen rustig door.'¹¹

En dat is van een treffende onnozelheid. Het kwaad wordt bezworen en gesmoord onder de boodschap der deugd. Juist hier blijkt echter het gevaar van de eenzijdige beeldvorming: het ijkpunt Wolff en Deken vraagt om een contrapunt. Gelukkig krijgen fenomenen als scheiding, prostitutie, slavernij, homoseksualiteit, zelfmoord en misdaad steeds meer aandacht, want dat is een noodzakelijke voorwaarde om de eenzijdigheid te doorbreken. Onlangs heeft Marita Mathijssen de negentiende eeuw ontmaskerd; het is een uitdaging ook voor de achttiende eeuw deze proef op de som te nemen, om de weg te openen naar een completer beeld van de periode.¹²

In het actuele onderzoek winnen internationaliserende vraagstellingen terrein. Zoals bekend is dit voor Wolff en Deken relevant: ze vertaalden immers zelf, terwijl hun werk eveneens vertaald werd. Onder anderen Suzan van Dijk, Joost Kloek en Riet Schenkeveld-van der Dussen hebben erop gewezen dat hier nog een heel infra-structureel veld braak ligt. Denk alleen al aan de internationale verspreiding en receptie van teksten en aan de netwerkvorming door auteurs, uitgevers, boekhandelaars enz.¹³

De internationale dimensie wordt eveneens steeds belangrijker in de literatuur-geschiedschrijving over de Verlichting. Op zich is dat geen nieuwe ontwikkeling, de middeleeuwse ridderliteratuur, het renaissancepetrarkisme en klassicisti-

sche drama bijvoorbeeld kunnen niet zonder hun internationale context begrepen worden en voor het verschijnsel waar het bij Wolff en Deken toch vooral om gaat, de briefroman, is de Engelse Samuel Richardson niet weg te denken. Maar bij de roman, en wat breder het proza in het algemeen, is de blik teveel gevallen op Wolff en Deken en in mindere mate op Feith, Post en Van Effen. Juist omdat het duo met hun eigen romans (in tegenstelling tot de poëzie) betrekkelijk weinig directe navolgers vond, moet het overige proza beter in kaart gebracht worden, zowel uit de tijd vóór als ná Wolff en Deken. De aanzetten zijn er inmiddels met de heruitgaven van een aantal vroegmoderne romanachtige teksten en enkele uitdagende studies,¹⁴ maar de hardste noten moeten nog gekraakt worden omdat voor de geschiedenis van roman en proza alleen het internationale kader het juiste referentiepunt is.

Op literair-historisch terrein maskeert de dominantie van Wolff en Deken nog een thema: de overgang van de strakkere, classicistisch georiënteerde poëtica naar de vrijere conceptie van literatuur. De veranderingen worden vooral gesignaleerd in het proza, terwijl men ten onrechte voorbij ziet aan de vernieuwingsimpulsen daarvan voor het klassieker georiënteerde epos en drama van auteurs als Van Merken en Moens. De tegenstelling tussen 'classicistisch' en 'modern' is echter complexer dan het proza laat zien.¹⁵

Er zijn dus mogelijkheden genoeg om de context van Wolff en Deken te analyseren. Voor vergelijkingen is de rijke Wolff-en-Dekenstudie een ideale bron, zodat de confrontatie van ijkpunt met contrapunten tot een meer omvattende synthese van de achttiende eeuw kan leiden. De onderneming kan echter alleen slagen als de resultaten voor een internationaal forum gepresenteerd worden, in andere talen dan het Nederlands. Dit geldt overigens niet alleen voor de studie van de achttiende eeuw, maar voor al het onderzoek naar de Nederlandse cultuur. Mogen Wolff en Deken een katalysator zijn van de broodnodige internationalisering, zodat ze hun triomftocht *extra muros* kunnen vervolgen!

- 50 A.M. van Schurman, *De ingenii muliebris ad doctrinam, & meliores litteras aptitudine*, Leiden 1641. J.W. te Water aan J.A. Busken (UBI: BPL 1188); J.A. Busken aan G.W. van Oosten de Bruin (UBA: hss-mag G 36). Coosje stierf 30 september 1841 (Briefwisseling, 727 n6 en 816 geeft abusievelijk 31 september 1841).
- 51 Bekker: we zijn 'uit onzen aart Goetaardig; beiden nooit ergdenkend, beiden vervreemd van al wat hard, wat stuaarsch, wat onvrouwelyk is. Myn lieve Coos dit alles voelde ik zo als ik u omhelsde'; ook in hun 'overspannen senuwen' lijken ze op elkaar en Elisabeth dringt er dan ook op aan dat Coosje, net als zij, kina gaat gebruiken (Briefwisseling, 551, 550 en 581).
- 52 Briefwisseling, 548. Jansje Teerlink woonde sinds de dood van haar moeder Christina Teerlink-Bekker in oktober 1782 - dat is vanaf haar zestiende - bij Elisabeth.
- 53 Resp. Briefwisseling, 325, 312, 305, 625.
- 54 Ibidem, 554, 555.
- 55 Ibidem, 574.
- 56 Over de relatie Bekker-Deken volgt t.z.t. een separaat artikel.
- 57 Briefwisseling, 601-603; brief 181 van Deken (598-599) onder voorbehoud - er zijn geen russenliggende brieven overgeleverd.
- 58 Ibidem, 657-659, 660; voor de Zeelandreis, zie Buijnsters, *Wolff & Deken*, 319. In Dekens brieven aan Coosje van 17 maart en 2 augustus 1800 (brieven 200 en 209) is de ondertekening 'Wolffe' niet in Bekkers handschrift.
- 59 Voor het Vlissingen-citaat zie 'In Vlissingen', in: Wolff en Deken, *Gedichten en liedjes*, 169; Buijnsters, *Wolff & Deken*, 335-336.

Een toekomst voor Wolff en Deken

- Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840*, Hilversum 1997, 138, 186
- Deze bijdrage had niet geschreven kunnen worden zonder de inspirerende studies van P. J. Buijnsters, 'Sara Burgerhart en de ontwikkeling van de Nederlandse roman in de achttiende eeuw [1971]', in: idem, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen*, Utrecht 1984, 199-222; idem, *Wolff & Deken. Een biografie*, Leiden 1984; Myriam Everard, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Groningen 1994; André Hanou, 'Literaire en politieke vrijheidsstrijd 1780-1800: raakvlakken?', in: *De achttiende eeuw* 28 (1996) 61-74; idem, 'Wolff in schaapsvel: De Onveranderlyke Sauthorstische geloofsbedydenis, 1772', in: *De achttiende eeuw* 32 (2000) 37-51; idem, 'Joden en Nederlandse genootschappen, 1750-1850', in: *Nederlandse literatuur van de Verlichting 1670-1830*, Nijmegen 2002, 95-110, 267-268; J. J. Kloek, 'Letteren en landsbelang', in: F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas (red.), *Voor vaderland en vryheid. De revolutie van de patriotten*, Amsterdam 1987, 81-96; idem, *Een begrens d vaderland. De roman rond 1800 tussen nationaal karakter en internationale markt*, Amsterdam 1997; Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag 2001 [Nederlandse cultuur in Europese context 2]; idem en idem, 'De verlichte burger', in: Joost Kloek en Karin Tilmans (red.), *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw*, Amsterdam 2002 [Nederlandse begripsgeschiedenis 4] 155-171; Krol, *De smaak der natie*; Ellen Krol, 'Huiselijkheid in soorten en maten', in: *De achttiende eeuw* 28 (1996) 131-140; Riet Schenkeveld-van der Dussen, 'Leven in de schaduw. Over Aagje Deken', in: Kees Fens (red.), *Verlichte geesten. Een portretgalerij voor Piet Buijnsters*, Amsterdam 1996, 144-155; idem e.a. (red.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850*; van Anna Bijsen tot Elise van Calcar, Amsterdam 1997; idem, 'Met en zonder lauwerkrans in an international perspective', in: Suzan van Dijk, Lia van Gemert en Sheila Ottway (red.), *Writing the history of women's writing. Toward an international approach*, Amsterdam 2001, 239-257. Om het notenapparaat niet te zeer te overladen, wordt niet steeds naar hen verwezen.
- Buijnsters, *Wolff & Deken*, 33, 326-327 en Schenkeveld-Van der Dussen, 'Leven in de schaduw', 154-155.
- Everard, *Ziel en zinnen*, 29-79.
- De laatste (gedeeltelijke) uitgave in de serie Cahiers Nederlandse letterkunde (1998, nr. 1), ingeleid door André Hanou e.a., is niet meer leverbaar. En natuurlijk verdient Sara Burgerhart een plaats in de Deltaeeks.
- Over de aanspreekvormen bij Wolff en Deken schreef Arjan van Leuvenstein, 'Aanspreekvormen in de Sara Burgerhart. Een inventarisatie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 116 (2000) 121-131; idem, 'Over Uw Edele, Uwé en Juffrouw. Zijdelingse aanspreking in de Sara Burgerhart', in: *Voortgang* 19 (2000) 87-93; idem, 'Van "Wel edele gestreng Heer!" tot "Hooggeachte veelgeliefde vriendinne". Aanspreekvormen in de briefwisseling 1765-1804, van Betje Wolff en Aagje Deken', in: *De achttiende eeuw* 34 (2002) 65-74. Op de politieke retoriek in Cornelia Wildschut wees Hanou, 'Literaire en politieke vrijheidsstrijd', 66. Over de 'gemeenzame' briefstijl (het *genus familiare*) bij Wolff en Deken: Krol, *De smaak der natie*, 129-138. Ook studies als die van Maria-Theresia Leuker,

- 'Sara Burgerhart. Häuslichkeit als nationale Frauenculturgend', in: *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien*, Münster 4 (1993) 165-184; Arie Jan Gelderblom, 'Wolff en Deken als liedjesfabriek', in: Ernst van Alphen en Irene de Jong (red.), *Door het oog van de tekst. Essays voor Mieke Bal over visie, Muiderberg 1988*, 42-63 en de genoemde van Kloek en Everard kunnen een basis voor verdere uitwerking zijn.
- 7 Proeve geciteerd naar Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 392; Dorothée Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*, Hilversum 1998, 230 trof voorts nog weinig verwijzingen naar de Proeve aan.
- 8 Ernestine van der Wall, 'Religie en Verlichting. Harmonie of conflict?', in: *De achttiende eeuw* 32 (2000) 5-15, m.n. 9-10; Everard, *Ziel en zinnen*, 191.
- 9 Zie ook P. van der Vliet, *Wolff en Deken's Brieven van Abraham Blankaart. Een bijdrage tot de kennis van de reformatorische Verlichting*, Utrecht 1982 en Hanou, 'Literaire en politieke vrijheidsstrijd'.
- 10 André Hanou, 'Kees 't Hart, Ter navolging [recensie]', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 27 (2004) 54-55; idem, 'Broodje Wolff', ibidem, 106-108; Kees 't Hart, 'Suikerbroden. Reactie op de recensie van Ter navolging', ibidem, 105-106. De discussie draait om de betekenis van het woord suikerstaven: suikerbroden ('t Hart) of staven van suiker, zoals er ook goudstaven zijn (Hanou).
- 11 Geciteerd naar E. Bekker, weduwe A. Wolff en A. Deken, *Economische liedjes*, dl 1, 's-Gravenhage 1782², 38.
- 12 Zie Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw*, Amsterdam 2002 en de publicaties van o.m. Dini Helmers, Lotte van de Pol, Angelie Sens, Theo van der Meer en Myriam Everard, het themanummer van *De achttiende eeuw over zelfmoord* (2001 nr. 2) en Anna de Haas m.m.v. Peter Altena (red.), *Achter slot en grensel. Schrijvers in Nederlandse gevangenschap 1700-1800*, Zutphen 2002.
- 13 Zie Kloek, *Een begrens d vaderland*; Schenkeveld-van der Dussen, 'Met en zonder lauwerkrans in an international perspective' en Lia van Gemert, 'The weight of a laurel-crown: the future of Dutch early modern women writers', in: *Writing the history of women's writing*, 227-238. Suzan van Dijk en Alicia C. Montoya, 'Madame Leprince de Beaumont (1711-1780), Mademoiselle Bonne en hun Nederlandse lezers', in: *De achttiende eeuw* 34 (2002) 5-32 becijferden bijvoorbeeld dat Jeanne Leprince de Beaumont in de achttiende eeuw tot de meest gelezen auteurs hier te lande behoorde (ook Wolff en Deken hadden waarschijnlijk werk van haar in huis) en dat 35% van de Nederlandse bibliotheekveilingcatalogi tussen 1780 en 1800 werk van Wolff en Deken bevatten (regenover Feith 59%, Van Effen 43%, Van Merken 32% en Poot 28%). Veel interessante gegevens over de receptie van schrijfters zijn te vinden op de door o.a. Van Dijk ontwikkelde site: www.roquade.nl/womenwriters (Suzan van Dijk, 'Een database voor het literair-historisch onderzoek naar schrijfters', in: Muzen aan het werk. *Jaarboek voor vrouwen geschiedenis* 23 (2003) 210-216). Zie ook Suzan van Dijk en Tine van Raamsdonk, "'Ik vermane mijn Sex: leer denken, net denken ...'. Betje Wolff en Jeanne Leprince de Beaumont: plagiaat of citaat zonder bronvermelding?', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 114 (1998) 346-356 en Suzan van Dijk, "'Gender" et traduction: Madame de Genlis traduite par une romancière hollandaise, Elisabeth Bekker (Betje Wolff)', in: Annie Cointre en Annie Riva-ra (red.), *La traduction des genres non-romanesques au XVIIIe siècle*, Metz 2003, 299-314. Overigens was Wolff zelf behoorlijk sceptisch over de leeslust van haar tijdgenoten, zie Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 99-100. Voor nationale netwerkvorming zie *Met en zonder lauwerkrans*.
- 14 Hanou, 'Literaire en politieke vrijheidsstrijd', 64-68 wees in dit verband op de resp. politieke, wereldbeschouwerlijke en Stermiaanse inslag van het laat-achttiende-eeuwse proza; Inget Leemans, *Het woord is aan de onderkant. Radicale ideeën in Nederlandse pornografische romans 1670-1700*, Nijmegen 2002 plaatste laatzeventiende-eeuwse proza in het kader van de radicale Verlichting; voor gegevens over vrouwelijke proza-auteurs zie ook *Met en zonder lauwerkrans*. Enkele uitgaven: Jacob Campo Weyerman, *Opkomst en val van een koffiehuisnichte (1727)*, ed. André Hanou, Leiden 1994; Petrus Lievens Kersteman, *De vrouwelijke Cartouche (1756)*, ed. Rudy Schreijnders, Muiderberg 1987; Petronella Moens, *Aardenburg of De onbekende volksplanning in Zuid-Amerika (1817)*, ed. Ans Veltman van den Bos en Jan de Vet, Amsterdam 2001.
- 15 Zie voor een verkenning: Lia van Gemert, *Norse negers. Oudere letterkunde in 1996*, Nijmegen 1996 en idem, 'Verreziende helden. Visualiteit in het Nederlandse epos', in: Marc van Vaeck, Hugo Brems en Geert H.M. Claassens (red.), *De steen van Alciant. Literatuur en visuele cultuur in de Nederlanden*, Leuven 2003, 387-404. Anna de Haas, 'Venus en Neptunus, of Het scheeps leven (1714) van Cornelis van der Gon', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 120 (2004) 113-131 wijst erop dat de pornografische thematiek ook op het toneel aan bod kwam.